

Darreres intervencions al monestir de Sant Llorenç de Sous (Albanyà / Alt Empordà)

ALBERTO GÓMEZ, JORDI MORER, JOSEP M. VILA

SITUACIÓ

Sant Llorenç de Sous o del Mont és una antiga abadia benedictina construïda a uns 800 m d'altitud, en un pla de la muntanya de la Mare de Déu del Mont. Actualment depèn administrativament d'Albanyà, municipi de l'Alt Empordà, però tant pel seu paisatge com per l'entorn humà s'identifica clarament amb el caracter garrotxí

LA INTERVENCIÓ

Els treballs de recerca arqueològica realitzats al monestir de Sant Llorenç de Sous se situen en el marc del projecte de restauració del conjunt que porta a terme la Diputació de Girona. La intervenció es va iniciar el 1984 i ja des del començament s'ha dut a terme mitjançant camps de treball, primer de Patrimoni i posteriorment d'Arqueologia, organitzats per l'Institut Català de Serveis a la Joventut.

La recerca arqueològica en el monestir de Sous té dos moments clarament diferenciats pel que fa a als objectius i a la metodologia utilitzada. A la primera fase cal situar les intervencions realitzades entre 1984 i 1986, que tenien la consideració de camps de treball de Patrimoni i van ser dirigides per Antoni Sanz i Empar Gili, amb la col·laboració d'Antoni Caballé el 1985. Durant aquest període, els treballs es van centrar en la neteja d'enderrocs de l'interior de l'antiga església parroquial i del claustre, així com en la realització de sondeigs a l'església romànica que tenien com a objectiu l'avaluació de l'estratigrafia i de la potència arqueològica d'aquesta àrea. Finalment, durant la campanya de 1986, es va iniciar l'excavació de les galeries del

claustre, així com de les dependències situades a l'est i al sud del clos monàstic.

A partir de 1988, Sant Llorenç de Sous passa a tenir consideració de camp de treball d'arqueologia i es constitueix un equip d'arqueòlegs, format per Jordi Amigó, Xesca Tió, Judit Llopart, Josep Pujades, Pilar Frago i Hug Palou, que preparen un projecte d'intervenció i inicien l'excavació pròpiament dita del monestir. Entre 1988 i 1991 es completa l'excavació del pati interior del claustre i de les dues dependències situades als extrems de la galeria nord. El 1992 es constitueix un segon equip d'excavació, que s'ha mantingut fins a l'actualitat i que proposa un nou programa d'actuacions trianual per al període 1992-94 que preveia la finalització de l'excavació de les dependències de l'angle sud-occidental del monestir, la continuació de la intervenció a les dependències orientals i la realització d'actuacions puntuals en l'àrea a l'església romànica i del seu nàrtex.

HIPÒTESI D'EVOLUCIÓ DEL MONESTIR

Les referències documentals més antigues sobre Sant Llorenç del Mont es remunten al segle IX, concretament quan en un diploma concedit per Carles el Calb al monestir de Sant Aniol d'Aguja, l'any 871, es fa esment del *montem Sancti Laurentii cum basilica in honore Sancti Laurentii eiusdem fundata*. Tot i que no se n'ha detectat cap mena de resta arqueològica, cal pensar que en aquest moment Sous constituïa una cel·la monàstica segurament formada per una església amb algun tipus d'habitació contigua en la qual deuria viure la seva petita comunitat. Aquesta primera fundació dependria orgànicament del monestir de Sant Aniol d'Aguja, vinculació que es mantindrà fins a l'any 922, moment que coincideix amb l'abandonament de Sant Aniol i segurament també amb el trasllat dels seus monjos a Sous.

Constituït com a comunitat ja plenament independent a partir del 1003, el monestir de Sous aviat va gaudir de la protecció dels comtes de Besalú, primer, i del casal de Barcelona, després, en forma de nombroses donacions i exempcions atorgades a tot el llarg dels segles XI i XII. Conseqüència d'aquesta bona situació econòmica de la comunitat és la realització de la primera ampliació del monestir, que des del punt de vista estilístic s'ha datat a la primera meitat del segle XI, consistent, en primer lloc, en la construcció d'una gran església, de fàbrica clarament romànica, amb planta basilical i tres naus coronades amb absis semicirculars. Seguidament, tot i que en un moment lleugerament posterior, es va alçar també un nàrtex o porxo rectangular adossat als peus de l'església, al qual s'accedia per una porta oberta al mur meridional. Completarien el recinte monacal una gran aula rectangular construïda al sud de l'església i separada d'aquesta per un pati en el qual posteriorment es bastiria el claustre. El conjunt monàstic estava tancat per una muralla que en definiria el recinte.

Ben poca cosa podem dir, des del punt de vista arqueològic, sobre l'església d'aquesta primera època, ja que es tracta del sector menys excavat i encara no s'han pogut assolir els nivells corresponents a la fundació del temple. En tot cas sabem

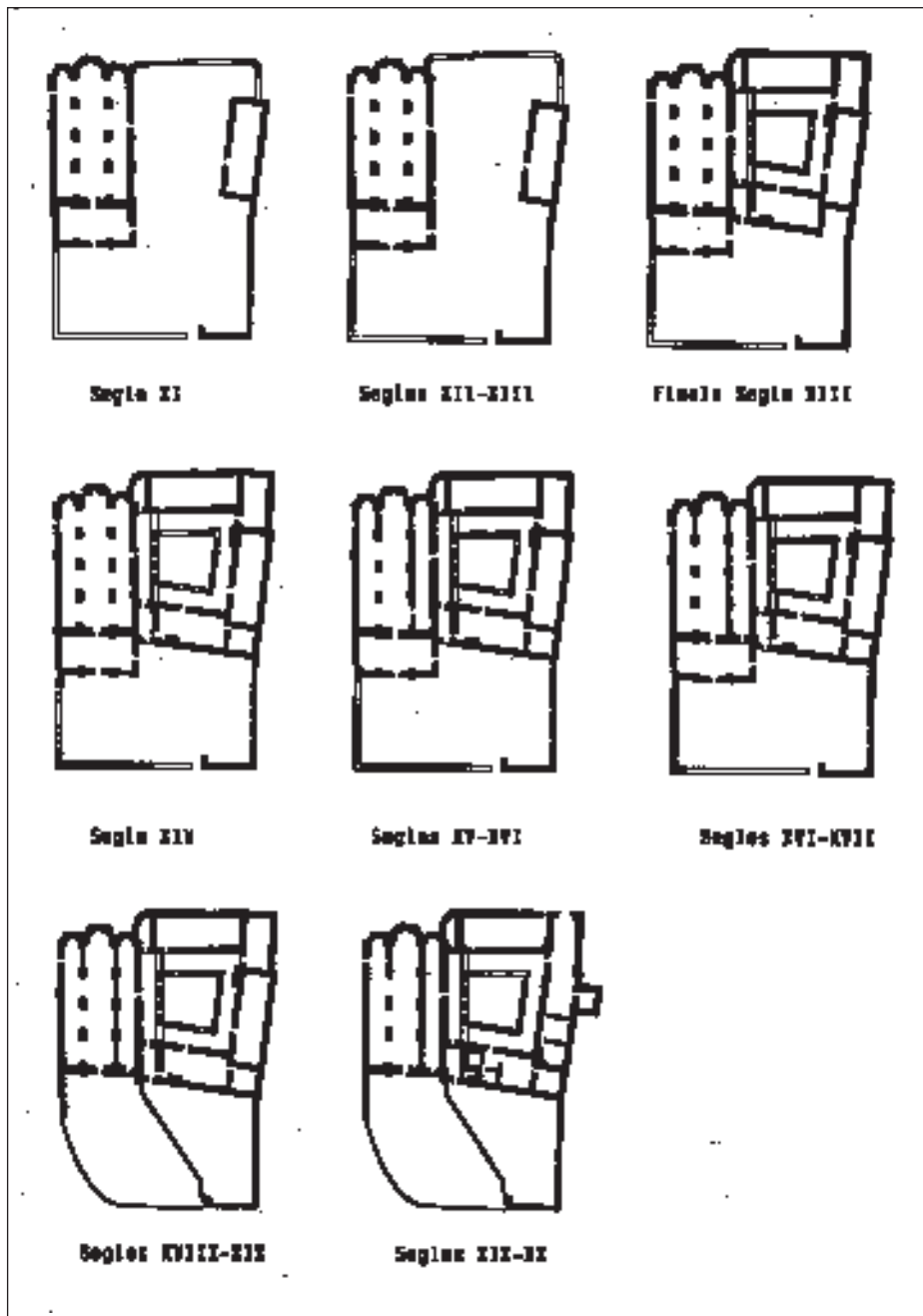

Figura 1. Hipòtesi d'evolució constructiva del monestir de Sant Llorenç de Sous.

que disposava d'una cripta situada a l'àrea de l'absis central i que posteriorment va ser substituïda per la que coneixem actualment. El temple comptava també amb tres portes que el comunicaven amb els diferents àmbits associats al conjunt: al sud amb el pati central del monestir i des d'aquest amb l'aula o casa dels monjos; al nord, amb el cementiri monacal i a l'oest una gran portalada obria accés al nàrtex i al pati exterior. Sembla que les tres naus de l'edifici es trobaven construïdes a diferent nivell, separades per graons que permetien augmentar la cota de sud a nord. Aquesta característica de l'església es deu al pendent existent a la muntanya on es troba edificada, i que provocà la construcció de manera esglaonada.

Entre els segles XI i XIII sembla que la situació es va mantenir relativament estable i només tenim documentada una modificació en el tancament de la muralla oriental, que es va desplaçar dos metres cap a l'est, augmentant, així, l'espai útil a l'interior del pati. Associat a aquesta fase, molt destruït per les remocions posteriors, només s'han pogut documentar les restes d'un paviment de calç.

Ja en el segle XIII es va produir la segona gran ampliació del recinte monàstic de Sant Llorenç de Sous, a partir de la qual es va configurar a grans trets l'estructura definitiva del conjunt. Aquesta reforma va consistir en la construcció d'un claustre de forma quadrangular, situat al sud de l'església, en l'àmbit anteriorment ocupat pel pati que separava el temple de la residència dels monjos. La construcció d'aquest claustre, i especialment de la seva galeria nord, presenta uns trets específics sobre els quals cal entrar amb una mica de detall. Cal tenir present que el monestir es troba situat en el vessant de la muntanya i que existeix un desnivell important entre els diferents àmbits del recinte, com ja hem vist anteriorment. Aquest fet va obligar els constructors del claustre a rebaixar els nivells de l'exterior de l'església a la banda sud per tal de disminuir al màxim el desnivell existent al pati. Com a resultat d'aquest rebaix la fonamentació de l'església degué quedar al descobert, i es va fer necessari l'apuntalament del mur meridional mitjançant la construcció, a la galeria nord del claustre i a l'habitació que la continuava vers l'oest, d'una volta de quart de cercle recolzada sobre un mur massís, que funcionava com un contrafort que sustentava el mur de l'església. El desnivell creat entre el terra de la galeria i l'església se salvava mitjançant una escala adossada.

La resta de galeries, en canvi, eren cobertes amb embigat de fusta i el porxo estava format per una fila de columnes sobre les quals recolzaven els arcs que suportaven el mur superior, construït amb un aparell de carreus. Els capitells del claustre, dels quals ha aparegut algun exemple durant els treballs d'excavació, eren molt estilitzats, de decoració vegetal.

Durant el mateix període es van ampliar les dependències monàstiques; es van edificar nous espais al costat de les galeries del claustre, fins a generar la configuració actual, en planta, del conjunt del monestir. Així, a l'oest, es va construir un cos rectangular de dues plantes. A la banda meridional, es va edificar un cos nou, també de dues plantes, adossat a l'est de l'aula romànica. Finalment, a l'est del clos monàstic es va construir un àmbit rectangular, segurament també de dos pisos, que va suposar un nou avançament de la muralla oriental fins al nivell en què es troba

Figura 2. Vista General de l'església romànica del monestir.

actualment. Aquest àmbit va ser objecte de diverses compartimentacions de les quals en molts casos només ens n'han arribat restes molt fragmentàries, donada la reutilització posterior del sector com a cementiri i la remoció continuada del sediment que aquest tipus d'ocupació comporta.

De fet, i a part dels murs perimetrals, només s'han conservat, atribuïbles a aquesta fase, restes de dues estructures murals de difícil identificació, d'un paviment de terra trepitjada i una canalització de desguàs.

Tota la part del claustre bastida en aquest moment, així com algunes altres de les dependències annexes, van ser construïdes amb carreus de pedra calcària, perfectament tallats i polits, que es diferencien clarament dels anteriors i esdevenen l'element constructiu característic d'aquesta fase. Al mateix temps i pels mateixos edificis, les parts altes de les construccions i en general aquelles que no estaven a la vista a nivell del claustre es van construir amb carreus força més petits i poc desbastats.

Després d'aquesta ampliació, datada al segle XIII tant des d'un punt de vista estilístic com arqueològic, es pot donar per acabada la construcció del monestir de Sous. Només podem citar, segurament ja al segle XIV, el tancament del petit espai

que havia quedat obert al sud de les dependències occidentals. En aquesta àrea, una de les poques per a les quals s'ha conservat la seqüència estratigràfica medieval, es va poder documentar una gran llar de foc quadrangular, situada al centre de l'habitació, que ens ha permès d'identificar l'àmbit com la cuina del monestir. També és atribuïble a aquesta fase intermèdia, tot i que sense que es pugui considerar contemporània de l'anterior, la construcció d'una volta apuntada que cobriria l'antiga aula romànica i de la qual es conserva un dels arcs formers.

El segle XIV sembla marcar una inflexió en la història de Sous. A partir d'aquest moment, el monestir va entrar en un període de franca decadència que es va accentuar en el segle XV. Les visites pastorals ens parlen d'una comunitat reduïda (set monjos el 1332, tres el 1432, cap el 1440) que poc a poc es va disgregant (com a mínim des de 1420 els visitadors no troben mai l'abat vivint al monestir). Finalment, el conjunt es va veure afectat pels terratrèmols que es van produir a la Garrotxa els anys 1427-1429. Es fa difícil, en el moment actual, precisar els efectes d'aquests moviments sísmics en els edificis de Sous. Si haguéssim de fer cas a les visites pastorals redactades amb posterioritat hauríem de pensar que el monestir havia resultat completament destruït (*totaliter dirutum*) i l'església enderrocada (*totaliter prostratam et in terra deiectam*). En realitat sembla que el terratrèmol va afectar fonamentalment les voltes de l'església, que ja no es tornarien a refer, i, de manera més imprecisa, la resta de dependències.

En el moment de la destrucció, la configuració de l'església romànica havia canviat respecte a la que havíem apuntat per al seu moment fundacional i de la qual només coneixem l'àrea corresponent a la capçalera. El temple en aquest moment estaria caracteritzat per un presbiteri corregut que ocupava les tres naus de l'església i al qual s'accedia mitjançant una petita escala formada per 2 o 3 graons de pedra, segons les naus. El paviment de l'àrea elevada estava format per una capa d'argamassa de calç rosada, semblant a la que servia d'arrebossat a les parets del temple. Pel que fa als altars, hi havia el principal, dedicat a Sant Llorenç, situat a la nau central, davant la cripta de l'església, i dos altars secundaris dedicats l'un a Sant Joan i Sant Antoni i l'altre a Santa Maria, situats segurament a les absidioles de les naus laterals, tot i que només tenim documentat el que correspon a la nau nord.

La construcció d'aquest nou presbiteri, la cronologia de la qual no podem precisar, ja que encara no se n'ha realitzat l'excavació, va suposar una notable remodelació de les antigues estructures. Així, es va haver de procedir a l'anivellament, almenys a l'àrea de la capçalera, de les tres naus, que ja hem dit que sembla ser que havien estat construïdes a diferent cota. Per poder aconseguir-ho es va haver d'aixecar els nivells d'ús de la nau sud i de la central, al temps que es rebaixava el de la septentrional. A causa d'aquest rebaix es va inutilitzar l'antiga porta oberta al mur septentrional i va quedar a la vista la seva banqueta de fonamentació. D'altra banda, l'elevació del nivell d'ús del presbiteri de la nau central va comportar també la clausura de la cripta, ja que el seu accés va quedar parcialment amortitzat.

Les conseqüències del terratrèmol van representar un cop molt fort per a la comunitat, que no comptava amb recursos per reconstruir el monestir i es va haver de

Figura 3. Llar de foc corresponent a la cuina del monestir.

limitar a rehabilitar els espais imprescindibles per al funcionament. En aquest sentit, les visites pastorals posteriors a 1430 situen l'altar major de manera provisional al claustre, és de suposar que a l'espera que es poguessin realitzar les obres de reconducció de l'església per reiniciar el culte. Aquestes obres van consistir en la reconstrucció de la nau sud del temple per poder fer front a les funcions litúrgiques del monestir i la parròquia. Al mateix temps es devien arranjar les dependències imprescindibles per allotjar els pocs monjos que encara hi residien.

Per aquesta raó es van tapiar els arcs de comunicació entre la nau central i la lateral sud i es va condicionar aquesta darrera com a església. En primer lloc es va procedir a tancar l'àmbit de l'absis amb un mur, generant una petita sagristia al final de la nau. La construcció d'aquesta habitació degué obligar a un avançament de l'altar i del presbiteri respecte al seu nivell antic. Així, es van construir les noves escales d'accés uns 110 cm davant les antigues, que van ser amortitzades pel paviment del nou presbiteri, que era de terra trepitjada.

En el nivell de la nau es va construir una claveguera de desguàs per a evacuar les aigües que es generaven donat el desnivell on s'assenta el conjunt del monestir, i es va cobrir amb un paviment d'argamassa de calç. Pel que fa a la coberta, s'ha pogut documentar arqueològicament l'existència d'una encavallada de fusta i teules. L'accés es feia per una porta oberta al mur nord que es devia construir al mateix temps que es tapiava els arcs que separaven la nau central de la lateral sud. Es tracta d'una

porta construïda amb carreus i coberta adintellada en la qual destaquen dues pedres amb uns motius en relleu que representen l'un un rostre humà i l'altre un motiu vegetal.

Un darrer intent de revitalitzar el monestir el va protagonitzar, ja al segle XVI, un abat de Sous, de nom Francesc Albanell, que hi va fundar una comunitat de quatre sacerdots seculars als quals va dotar amb una renda de 40 lliures anuals. La represa va durar poc i el 1580 només un dels sacerdots continuava a Sous i el culte solemne havia desaparegut completament. L'any 1592, per ordre de Climent VII, el monestir, juntament amb el de Colera, passà a dependre de Sant Pere de Besalú i les seves dependències van quedar definitivament abandonades.

Des del punt de vista arqueològic, només hem pogut identificar clarament com a pertanyents a aquest període un paviment de lloses situat a l'habitació que dona accés al monestir des del pati exterior. També data de mitjan segle XVI una habitació quadrangular adossada al nàrtex de la qual encara no s'ha iniciat l'excavació. Aquest darrer recinte es podria identificar com una de les cases que amb motiu de la restauració del monestir s'havien construït per als beneficiats, tal com apareix citat a la visita de 1530 i que arqueològicament s'han demostrat corresponents a aquest moment.

L'església de Sous, però, va continuar mantenint les seves funcions parroquials. Les poques visites pastorals realitzades a amb posterioritat a la desaparició del monestir ens parlen de la precarietat de l'activitat religiosa de la parròquia, situada en un lloc molt aïllat, amb una comunitat molt dispersa i amb la competència de la capella de la Mare de Déu del Mont, situada al cim de la muntanya. Mostra de la situació d'aïllament que vivia la parròquia de Sous i el monestir és el comentari que el visitador de 1580 fa respecte al camí fet fins a l'església: *ascendimus montem ubi constructum et edificatum est dictum monasterium cum multa pluja et boyra, in grave periculum dictarum personarum* (referint-se als visitadors).

Des d'un punt de vista constructiu, durant aquest període es va clausurar l'antiga porta situada al mur nord del temple i es va construir un nou accés obert als peus de la nau, perforant la paret romànica. Es tracta d'una porta coberta amb arc rebaixat fet amb pedres petites irregularment tallades, i sense cap mena d'ornamentació, molt més senzilla, per tant, que la que documentàvem per a la fase anterior. Sembla correspondre a aquest mateix moment la utilització de l'àrea del nàrtex com a cementiri.

Aquesta funció parroquial aparentment es va extingir o traslladar a algun lloc dins el mateix recinte en algun moment dels segles XVII o XVIII, quan deixem de tenir-ne notícies a través de les visites pastorals i documentem la transformació dels voltants de l'església i del pati exterior en camps de conreu i, segurament, de les antigues edificacions en magatzems o tancats per al bestiar procedent d'una masia situada just al costat del recinte.

A partir de l'exclaustració de Sant Pere de Besalú l'any 1835, es produeix la darrera gran reforma del conjunt. Així, les antigues dependències situades al sud i a l'oest del claustre foren transformades en la nova església parroquial i rectoria de

Sous. Aquesta transformació va afectar notablement l'estructura arquitectònica i el sediment arqueològic de tota aquesta àrea. Les modificacions van ser especialment intenses a l'antiga aula romànica, que va perdre l'antiga unitat funcional. Així, la meitat oest es va unir amb l'edifici occidental per formar la nova església parroquial de Sous, mentre que la banda est, que es va recreïxer amb dos pisos nous, va passar a integrar-se, juntament amb la totalitat de les dependències de l'ala occidental, en un bloc únic format per una planta baixa i dos pisos superiors que constitueixen l'àrea de la rectoria. Des del punt de vista arqueològic, aquesta remodelació va suposar la pràctica destrucció del sediment ja que per tal de guanyar espai per als nous pisos superiors es va procedir al rebaix fins a nivell de la roca dels recintes interiors d'aquestes dependències.

D'altra banda, l'ala est del monestir va ser desenrunada i es va utilitzar com a cementiri parroquial. Amb l'excavació arqueològica s'hi han pogut localitzar una sèrie d'inhumacions amb caixa de fusta, sense una orientació fixa, que es distribueixen fins en tres nivells d'enterraments en tot el sector. L'accés al cementiri es faria per una porta oberta a la muralla oriental, just al costat de la porta de l'església d'època moderna. Finalment, al nord del claustre, l'antiga església romànica, en aquell moment totalment coberta de runa, havia perdut ja tota la seva funcionalitat religiosa i s'utilitzava com a camp de conreu.

Aquesta situació es mantingué fins a la desaparició de la parròquia després de la guerra civil de 1936-39. A partir d'aquesta data el monestir va quedar completament abandonat fins a l'inici dels treballs de restauració a començament dels anys vuitanta.